

Миразов М.У.,* Талдыбек М.Ж.

тарихшы, «Қазақтану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры.
Шымкент, Қазақстан

«Тарих және этнология» ғылыми орталығының жоғарғы білікті маманы.

М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ТОҒАНАС БАТЫР: ЖАҢА КӨЗҚАРАС, СОҢҒЫ ДЕРЕКТЕР

Автор – корреспондент: qazaqtanu@mail.ru

Түйін: Отан тарихында Тұлғатану мәселесі ерекше мәнге ие. Қазақ-жоңғар соғысы кезіндегі тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметін зерттеу мен оқыту Ұлы Дала тарихын ашуда маңызды болып саналады. Қазіргі таңда тарихи сана қалыптастыру мақсатында тарихи тұлғатану бағыты Қазақстан тарихы пәнінің мазмұнында оқыту жүйеленуде. XVIII ғасырда өмір сүріп сұрапыл кезеңде ел-жер үшін арпалысқан халқымыздың перзенттерінің ғұмырнамасын қызмет белестерін зерттеу тарих үшін басты мақсаттардың бірі болып саналады, өйткені тарихты тұлғалар жасайды. Мақалада XVIII ғасырдағы тарихи оқиғалар, қазақ-жоңғар соғысы тұсындағы қоғамдық-саяси жағдай, сол кезеңдегі қазақ батыры Тоғанас Сабдалыұлының ерлік істері баяндалады. Мұнда бұрыннан танылмай зертеуден тыс қалып келе жатқан Тоғанас батыр туралы алғаш рет зерттеулерге дем қойылып отыр.

Тоғанастың ерлік істері мен қатар қазақ-жоңғар соғысында оның аты ұранға айналғаны деректермен айшықталады. Батырға қатысты әзірше архив материалдары жұтаң болғанымен, Тоғанас атына қатысты жер атаулары оның өмір жолдарын ашуда үлкен мәнге ие. Мұның барлығы халықтың ауызша тарих айтуы дәстүрімен де сабақтасып жатыр.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, қазақ-жоңғар соғысы, Тәуке хан, Тоғанас батыр, Қаратау, Тоғанас шатқалы, Тоғанас сай, Шымкент, Боралдай

Кіріспе. Тәуелсіздігімізді алған жылдардың ішінде тарихшыларға Қазақстан тарихнамасында күрделі болып келген тақырыптарды ақиқаттық тұрғыдан ашып көрсетуге шынайы баға беруге мүмкіндік туды. Академик М.Қозыбаевтың «Қазақ халқы босағасы берік, шаңырағы биік мемлекет болған екен, ендеше, оған өзіне лайық тарихы да жазылуы қажет»-деуі Қазақ Елі тарихшыларына жетпіс жыл бойы кеңестік жүйе идеологиясында бұрмаланған ата тарихымызды қайтадан ой елегінен өткізіп, жаңаша көзқараспен, әдістемемен зерделеу міндетін жүктеді. Халқымыздың тарихи санасын қалыптастыруға бағытталған шараларды жүзеге асырып жатқан кезеңде қазақ тарихында терең із қалдырған тұлғалардың ғұмырнамасын жасауды қолға алғанымыз абзал.

Тарихтағы тұлғаның рөлі...

Философияда осындай атпен қарастырылатын теория бар. Көпшілік оны қанша жоққа шығарғысы келсе де, тарихтың объективті дамуы бәрібір одан тысқары қала алмайды. Себебі адамзат тарихында «тұлға рөлі» қоғам дамуындағы елеулі, субъективті факторлардың бірі болып қала береді. Әр халықтың тарихында ондай тұлғалар бар және олар аз емес. Қазақ тарихында аты аталмай, ізденіс-зерттеуден тыс қалып келе жатқан сандаған ел үшін, атамекен жер үшін күрескен перзенттер бар.

Сондай тұлғаның бірі қазақ-жоңғар соғысының бел ортасында жүрген қазақтың айтулы батыры Тоғанас Сабдалыұлы. Тоғанас батыр өміріне қатысты деректер көп емес. Негізінен оның атына байланысты жер атаулары сайрап жатыр. Сонымен қатар бұл деректердің маңызын мойындай отырып, дегенмен батыр қызметі туралы ең негізгі және көлемді материалдың халық жадында сақталғандығын айту абзал. Халық жады бізге Тоғанастың өмірі мен сіңірген еңбегі туралы толық мәлімет бермесе де біршама жүйелі, дәлелді түсінік жеткізген.

«Ақтабан шұбырынды, алакөл сұлама» тарихының әлі ашылмаған беттері қаншама. Егер оларды халықтың жадында сақталған материалдар арқылы жүйелі түрде ақтара түссек, халықтың, оның әлеуметтік топтарының болашақ үшін азапты күресін көрсететін, бүгінгі және келер ұрпақтың назарына лайық көптеген жайларды кезіктіруге болады.

Теориялық бөлім. Әр елдің рухын көтеретін данасы мен дарасы, қол бастаған батыры, сөз бастаған шешені, ел бастаған көсемі болады. Өсер ел, өркендер жұрт ондай арыстардың өмір жолын құрмет тұтып, өнеге өрісінің ұйытқысы болып, оны ұрпақ санасына жадылауға тырысады. Ел мен жерінің мәртебесін көтерген, мерейін өсірген сондай тұғыры биік тұлғалардан қай ел болмасын кенде емес, кенже де емес. Тарихтың бетін парақтасаң, ғасырлар қойнауының қаптарына қадала көз жүгіртсең, елдің еңсесін биіктеткен, ауыл-аймақтың абыройын асқақтатқан жақсы-жайсаңдар мұнда да шок жұлдыздай шоғыр-шоғыр. Солардың халқымыздың алтын қайнары, бұлақ бастауы алыс ауылдардан шығып жататыны да өзінше бір заңдылық.

«Бостандық бізге оңайлықпен келген жоқ. Ата-бабаларымыз азаттық жолында арпалысты. Талай зұлмат замандар мен нәубеттерді бастан өткерді. Осының бәрі халықтың есінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа берілуге тиіс», - деген болатын ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев. [1]

Халқымыздың сан ғасырлық ғұмыры небір қилы заман, қысталаң оқиғаларға толы болды. Ел басына күн туып, тағдыры талайлы талқыға түскен шақтарда қиыншылықтар қиясынан жол тауып, қабырғалы жұртының шаңырағын шайқалтпауға жанын салған небір жаужүрек ерлер мен арда тұлғалар тарих сахнасына шыққан. Қашанда халық басындағы нәубет кезеңдер ел ішінен ерен батырлар мен алмас тілді билерді тұлға етіп, ел қамқоршылары деңгейіне көтеріп отырған. Сондай ардақ тұтар тұлғаның бірі атақты батыр, ел басқарған көсем он екі ата Сіргелінің Байжігіт тармағы Көшімбет атасынан шыққан Тоғанас Сабдалыұлы.

Ол «ел жадында есімі ескірмей, келбеті көмескіленбей, айбыны аласармай келе жатқан «Байжігіт Тоғанас», «Тоғанас сардар» атанған біртуар тұлға.

Жалпы ұлтымыздың бойындағы батырлық-ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан әдемі дәстүр. Қай ғасырды алып қарасаңыз да тарих қаптарына үңілсеңіз небір жаужүрек ұлт перзенттері көз алдыға келеді.

Ал әңгімеге арқау етіп отырған XVIII ғасырдағы жоңғар басқыншылығына қарсы жүргізген қазақтың Отан соғысы қаһармандарының бірі болған Тоғанас батырдың туғанына биыл 350 жыл толғалы отыр.

Тоғанас батыр туралы айтқанда жұртшылық оны заманының мықтысы, дүлдүл батыры, ақыл иесі, дұшпаны мен жауларын күшпен де, ақылмен де жеңе білген тарихи тұлға ретінде еске алады. Бұл кісі есімінің ел аузында сақталып, ерлік істерінің ұрпақтан - ұрпаққа беріліп, бүгінгі күнге дейін жетуінде біле білген адамға үлкен мән жатыр. Әдетте жазу - сызуы қалыптасқанға дейінгі бүкіл тарихы ауызекі айтылып, ердің де, елдің де қам - қаракеті жүздеген жылдар бойы халық санасында өшпестей болып сақталғандықтан, батыр бабамыздың ел бостандығы жолында халқына сіңірген еңбегінің ұмытылмауы табиғи жағдай деп түсінеміз. Оның үстіне Тоғанастың ерлік істері жаугершілікпен, Отан қорғаумен астасып жатқандықтан, халықтың оған деген сүйіспеншілігі еселене түседі емес пе.

Тоғанас батырдың дүние есігін ашқан жері қасиетті Қошқарата бұлағының басы, Шымкент шаһарындағы ескі қалашық маңайы. Ол халық жадында жатталған шежірелі баянаттарға қарағанда Сабдалы қарттың шаңырағында 1671 жылы (доңыз жылы) туылған екен. Әкесі Сабдалы адуынды да, зор денелі шаруаға ұқыпты жан болған екен. Сабдалы Сайрам мен Шымкенттің базарына жылқы, қой айдап саудаға бейімделе түседі. Оған баласы Тоғанас қолғабыс жасап жәрдемші болады. Бұлар осындағы өзбектермен көрші болып қарым - қатынас орнықтырады. Тоғанастың ең үлкен мектебі отбасы, әкесінің, бабасының, ақсақалдарының үлгісі болуға тиісті. Топқа түсіп сыналмай, жауға шауып шындалмай, ел басы болу, билік жолын игеру мүмкін емес. Ол кезде «ұлым ел танысын, жер танысын» деген әке амалын тауып, белгілі бір жерге баласын жұмсайды. Немесе бір жақсының соңына «жаныңызда атқосшыңыз болсын» деп ертіп жібереді. Сабдалы қарт та осы тәжірибені пайдаланады. Тоғанас дана билер мен көпті көрген шежірелі қарттардың өнегесін алып өседі. Ауыл молдасынан сауат ашады.

Тоғанастың ерлік ісі алғаш рет Тәуке ханның тұсында көрінеді. 1697 жылы Себан Рабтан әскерлері қазаққа тағы соғыс ашты. Жоңғар ханы бұған үш жағдайды себеп етті. Бұрын Тәукенің бір ұлы қолға түсіп, оны Қалдан Бошокту Далай Ламаға сыйға тартқан еді. Себан Рабтан дін басыдан сұлтанды алып, бес жүз адаммен Тәукеге қайтарған. Ал Тәуке баласына ере келгендерді қырғындап, жазалап, басшылары Үркедей тайшыны өлтірген. Сонымен қатар қалмақ ауылдарына шабуылдап тыныштық бермеген, Еділ бойындағы қалмақ ханы Аюкенің қызын үшінші әйелдікке қонтайшыға әкеле жатқандарға шабуыл жасағанын желеу етті. Яғни кек қайтаруды ойлады. Міне осы екі арадағы шайқас алдағы кескілескен, қазақты тоз-тоз еткен соғыстардың басы болып еді[2].

Бұл сұрапыл шайқаста Сіргелінің 500 адамнан тұратын қолын бастап барған Тоғанас жекпе-жек алдында, қалың сарбаздың алдына шығып, сұлтандар мен батырлардан бата сұрайды. Ұрандаған, аруақтанған батырлар Тоғанасқа баталарын беріп, жеңіс тілеп, жекпе-жекке шығарады.

Жекпе-жекте қалмақ батырын найзамен шаншып өлтірген Тоғанас қаракер арғымағын арындатқан күйі «Бақтиярлап» ұрандата, жауға қарсы шабады. Жоңғарлар батыры өліп, өздеріне қарай ұмтылған қазақ батырын көргенде жоңғарлар сескеніп, абыржып сыдырылып шегініп, артынан қаша жөнелді. Қазақ сарбаздары атойлап сондарынан түре қуып, талайын жер жастандырады. Осынау шайқастағы ерліктің, батылдықтың, өрліктің нәтижесінде ол болашақ тұлға ретінде қалыптасып, өмір белестерінің келесі кезеңіне шыққанын байқаймыз.

1715 жылы Тәуке хан қайтыс болған соң билік тізгінін шын мәнінде Қайып сұлтан алады. Бас сардарлыққа «қарт Әбілқайыр» сұлтан сайланады. Бұл тұста Ұлы жүздің Сіргелі мыңдығын Тоғанас басқарады. Тоғанас батыр туралы ел арасында тараған әңгімелер жеткілікті. «Қарақалпақ тарихын зерттеген этнограф ғалым Т.А.Жданконың мәлімдеуі бойынша XVII ғасырдың екінші жартысында қарақалпақтың (бұлар Шанышқылы руының бір атасы саналады) 40 ел ағалары, ру басшылары Тәуекел ханға (1598 жылы қайтыс болған) өтініш жасап өздеріне Ұлытаудан жер беруін сұраған. Тәуекел хан өтінішті қанағаттандырып, оларға жер беріп, бір баласын басшылыққа жіберген. Бірнеше жылдан соң олар билеуші сұлтанды өлтіріп, жазықты болған. Тәуекел сыйға берген жерді қайтарып алып, қарақалпақтарды жазалаған. Олар жан - жаққа тарап бұл жерден кетуге мәжбүр болған»[3].

Тәуекелдің бұл ісін Тәуке хан да жалғастырып елдің бетке ұстар ардагері мен батырларына Арқадан қонысқа жер берген. Оның кезінде Әлібек би мен Ақбота би Ұлытау өңірінен жазиралы жерге иелік жасаған. Тәуке хан өзінің белгілі сардары болған Тоғанас батырға Есіл, Нұрадан сыйға жер берген. Бұл жер «Тоғанастың тоқсан екі көлі» атанған екен. Бұл атау кейінгі кезге дейін сақталып келген екен [4]

Тәуке хан қаза болған соң және жоңғарлардың шапқыншылығы үдей түскен соң Тоғанас батыр өз ата қонысына көшеді. Атамекенге келген соң 6-7 жылдан кейін бұрынғы көрші болған өзбек досының қарындасын әйелдікке алады. Жазда Шымкент шаһары жанындағы Айкөлде жылқы басын көбейтіп, көкпарға ат баптайды. Тақымы мықты шабандоз, есігінен ат үзілмеген кісі болған екен. Тоғанас әкесі сияқты ауқатты, қарымды, қонақжай адам болған деген көне көздерден аңыз - әпсаналар жеткен. Ол ұзын бойлы қарулы кісі, тақымы мықты шабандоз болған дейтін оның кәрі құлақ ұрпақтары.

Батырдың жаз жайлаған жері Тоғанасай аталыпты. Бұл жерден Алатау мен Қазығұртқа жайлауға шығып отырған. Оны мына архив құжаты нақтылай түседі: «Айкөлде «Мырзакелдінің құдығы» болған. Онда Мырзакелдісай, Тоғанасай атты жер атаулары Ұлы Отан соғысына дейін байырғы атауымен аталып келген [5].

Бұл жер атаулары мен құдықтар тарихы туралы шежірелік аңыздарды 1970 жылдары Төлебилік шежіре қарт Пошатай Бишымырұлы және еңбек ардагері Таңсық Жүгінісұлы айтып отыратын. «Мырзакелді менің бесінші бабам, ол жоңғарларға қарсы соғыста талай ерлік жасаған батыр. Ол Тұрбатта қайтыс болып сонда жерленген дейтін» - Пошатай қария. Бұл әңгімеден біз Мырзакелді де, оның замандасы Тоғанас та, сол жоңғар

жаугершілігі кезінде өмір сүреп, бірге қимылдағандарын көреміз.

Тоғанас батыр бұл аймақты XVIII ғасырдың басынан толық иеленген болу керек. Себебі ол жараулы жауға шабар аттарды дайындап сарбаздарды ат - көлікпен дайындауға да көп үлес қосқан дейтін көне көздер. Тоғанастың тағы бір ерлігі қилы - зарлы заманда жауға шабар жігіттерді тәрбиелеуі. Олардың ат құлағында ойнап, бес- алты жасынан жасындай жай тартып, ыстық - суыққа төзімді, баршылық пен жоқшылыққа мойымайтын төзімді де қайратты болып өсулеріне жол ашты. Атақты Төле би сынды бұл да «Тоғанас әскери мектебін» қалыптастыруға ден қойды.

Төл тарихымыздың жадымыздан ешқашан өшпейтін зұлмат бір кезеңі - жоңғар шапқыншылары тудырған, халқымызға алапат қырғын әкелген «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» қасіретті жылдары.

Қытай мемлекетінің абыройын асқақтатқан жерін кеңітіп, іргесін бекіткен, кемеліне келтірген Сюань Е 1722 жылдың аяқ кезінде жасы ұлғайып дүниеден өтті. Оның орнын басқан Ин Чжень жоңғармен соғысты тоқтатып бітім шартын жасасты. Бітім шартына қол қойған күннің ертесіне 1723 жылдың ерте көктемінде Себан Раптан бұрыннан қазақтармен талай ұстасып жырынды болып қалған, соңғы 10 - 15 жыл бойы Мәнжудин әскерімен үнемі соғыс жүргізіп бай тәжірбие жинақтаған, соғыс тәсілдерін жан - жақты меңгерген, ысылған, от қаруы бар жүз мыңнан астам қыл шашақты қалмақ шеріктері қазақ жеріне басып кіріп ойранын шығарды.

Ел басына күн туған осынау заманда ұлт намысын жанып ата - мекенді қорғауды серт еткен ерлер бес қаруын асынып, атқа қонды. Елімізді, жерімізді қасық қаны қалғанша қорғаған батырларымыздың есімдері қазақ тарихында мәңгілікке алтын әріппен жазылып қалды. Аңызға айналған алыптар шоғырынан әсіресе Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Нурызбай, Шанышқылы Бердіқожа, Сіргелі Елшібек т. б. батырлар тұлғалары айрықша асқақтап көрінеді. Сол шоғырлар қатарында Тоғанас есімі де бар.

Тоғанас батыр соғыстың алғашқы күндерінен бастап «егеулі найза қолға алып, еңку - еңку жер шалып», ел қорғау ісіне белсенді араласады. Өз қолын өзі жасақтап, шұбырған елге қорған болады. Соғыс ісіне жарамсыз қарттар мен бала шағаны ыңғайлы, қауіпсіз жерге көшірген. Өздері шапқыншы жауды қарсы алып Боралдай мен Арыстың арасын қан майдан соғыс алаңына айналдырады. Сол соғыстың ортасында Төле би мен Ақтанберді батырларға күш қосып Тоғанас батыр үлкен қайрат көрсетеді. Тоғанас Қаратау алабын қорғайды. Біртұтас соғыс қолы ретінде бастары бірігіп болмаған, әр аймақта асығыс құралған жасақтар әуелде өзара байланыссыз, әрқайсысы өз бетінше әрекет етіп жатты. Осындай жағдайда Тоғанас батыр әскерін қорғанысқа көшірді. «Қаратау жарықтық, жалпы қазақтың ежелгі бесігі ғой, - дейді Тоғанас сабаздарына қарап. Қаншама заманалардан бері басқыншылар мен алысқан қазақ талай рет осы жерді паналаған».

Қаратаудың кең құшағынан, малға жайлы қойнауларынан пана тауып, шаруасын түзеп отырған жұрт тұтқиылдан мұндай алапат соғыс болатынын білмеген еді. Енді олардың бірқатары тау сағалап, жан сақтауға ден қойса, дені Ташкент, Сыр бойына жөнкілді, көш-керуенін шұбатты. Сіргелі, Ысты елінің Қаратау бойында, жау өтінде отырған ауыл-аймағы, міне, сол жойқынға маңдайын соғып, әжептәуір күйзелді. Ал ержүрек батырлары қол бастап, жаумен жағаласуға аттанды. Қаратау өңіріндегі айқасқа Дулат қолын есептемегенде, сіргелі, ысты, қоңырат қазақтарынан төрт мыңдай қол қатысады. Осы үлкен топқа басшылық еткендердің бірі- сіргелі даңқын аспанға көтерген Тоғанас батыр.

Қазақ жасақтары қанжығалы Бөгенбай, найман Алдияр, ысты Төлек, сіргелі Тоғанас батырлар қалмақ қосындарының қабырғасын қақырата сөкті. Бұл бағытқа 30 мыңға жуық қалмақ қосыны қару асынып жеткен болатын. Сол кезде қазақ жасақтарының Тоғанас бастаған бір бөлігі Қаратау қойнауында қырғын салған дәрбіттерге қарай жол тартты. Мұндағы қалмақ қосынының қаққан қазығы - Бохтишар талайды жасқап, жер жастандырған қайсар қолбасшылардың бірі еді. Тоғанас сарбаздары Бохтишардың шеріктерімен тегеурінді айқастар жүргізді. Тоғанас өзінің ата- қонысы болған Қаратау

шатқалын қорғаныс алаңына айналдырады, мұндағы қарттар мен балаларды, сәбилерді белгілі батырларға бастатып көш- керуенімен Сырға қарай аттандырған болатын. Мұнда жауға шабар қайратты жандар мен қылыш, найза, айбалта соғатын ұсталар қалған еді. Тоғанас батыр Қаратау қойнауында қорғаныс шебін ұйымдастырып, ұсталар шеберханасын аштырады. Бұл ашылған шеберханаға өзінің бауыры Бодырды басшылыққа қояды. Бодыр сол шеберханада темірден түйін түйіп, ер - тұрман шауып, өз қоластындағы шебер жігіттермен ел қорғау науқанына белсене кірісіп, бар күштерін аямай, соғыс құралдарын жасап, қазақ әскеріне көмектерін беріп, елді жаудан қорғау ісіне қатысады. Демек, Бодыр атаның да осы жерде жеңіс үшін қосқан үлесі аз емес. Тау қойнауларының сай - салалары мен шығар жолдарын жақсы білетін қазақтар қалмақтарға тұтқиылдан тиіп естерін шығарады. Жау шеріктері жан сауғалап бас амандықтарын ойлап кері шегінуге мәжбүр болады. Бұл қазақ жерін қорғап, толарсақтан саз кешкен еркек кіндіктілердің мерейін көтеріп тастады. Қаратаудың биік шатқал, құз-жартастары да қазақтарға үлкен қорған болды. Сондай шатқалдардың бірін сарбаздар Тоғанас шатқалы атандырған. Ол бүгінге дейін сол атауын сақтап келеді. Бәйдібек ауданына қарасты Майбұлақ ауылының бас жағында «Қызыл сан» тау жотасы бар. Онда биік жартасты шатқал- қорғانتас бар. Оның алдыңғы жағында үлкен үңгір бар. Бұл жер Тоғанас шатқалы аталады. Бұл шатқал жөнінде ғылыми сөздікте: «Тоғанас - ур. Названо по имени родоначальника племени сиргелинцев Большого казахского жуза» деген мәлімет берілген (Сурет 1) [6].

Сурет - 1. Қаратау баурайындағы Тоғанас шатқалы

Қаратау өңірінде болған шайқастарды барлағанда Тоғанас батырдың сарбаздарымен ата - қоныстан алысқа ұзай қоймағанын аңғарамыз.

Жоңғар шапқыншылығының бірқатар қатерлі тұстары Шу-Талас, Аңырақай, Түркістан өңірлеріндегі шабуыл оқиғаларымен өзектес өрбиді. Мұндағы ұрыстардың ұрымтал тұстары көбінесе Абылай хан, қанжығалы Бөгенбай, жаныс Өтеген, албан Қангелді, сіргелі Тілеуке, байжігіт Тоғанас, ошақты Саңырақ, шымыр Қойгелді, Қонай тәрізді бас батырлардың ерлік қимылдарын еске салады. Олар жалаң қылыш жалаңдатып, жауға жалғыз шапқан жоқ. Үш жүзден жасақталған қолдың басын біріктіріп, негізгі күшті ұрымтал тұстарға бағыттай білді. Аз қолмен жоңғардың аузын айға білеген көп жасағы мен қосындарын жойып жіберу тәсілдерін сәтті ұйымдастырды. Бұл тұста да Тоғанас батыр асқан ерлік көрсетеді.

Жауға бірігіп тойтарыс беру жолдарын кеңеске салған 1726 жылғы ұлы жиынға қазақтың барлық хан - сұлтандары, билері мен қолбасшы батырлары шақырылады. Ұлы жиынға Тоғанас, Тілеуке, Аралбай сынды Сіргелінің сардарлары да шақыру алады. Ақ боз ат құрбандыққа шалынды. Бас қолбасшылыққа Әбілқайыр тағайындалды. Қатардағы сарбаздан қолбасшы сардарға дейін барша жан Отан азаттығы үшін күреске құлшынды, 1727 жылы Бұланты өзенінің маңында қазақтар алғаш рет үлкен жеңіске жетті. Бұл жылы оңтүстікте сарбаздар аруаққа сиынып киелі Қазығұртты теңселтті, атамекенді тебірентті.

Арыс, Боралдай, Бадам өзендерінің бойында жоңғар жасақтарының ту - талапайы шықты. Үлкен шығынға ұшыраған қалмақтар Аңырақайда бас жиып, жойқын соғысқа дайындалған. Бірақ бұл жерде де жау қырғынға ұшырады. Жекпе - жекке шыққан қазақ батырларына жау жағынан шақ келер жан болмаған дейді. Бұл сұрапыл шайқаста Тоғанастың орнын басқан Тілеуке батыр болатын.

Жоңғар хандығын қолына алған Қалдан Серен «Аңырақай шайқасындағы» (1729/1730) жеңілісінің есесін қайтармайынша тынбауға бел буды. Ішкі жағдайын ретке келтіріп, қытаймен қарым - қатынасты оңдаған соң, қазақтарға шабуылды үдетті. Қалдан Сереннің XVIII ғасырдың отызыншы жылдардың алғашқы жартысында Оңтүстік Қазақстанға (Түркістан өлкесіне) жаңа жорығы басталды. Жоңғардың жорығы қазақтарға ауыр апат пен ауыртпалық әкелді. Тоғанас батыр елін қорғауға қайта шықты, ел тәуелсіздігі жолында қызыл қанын ағызды, қара терін төкті. Ел басындағы сұлтан, батыр - билер жоңғарға кіріптарлықты мойындауға, оларға салық төлеп тұруға міндеттеме алады. Төле би халықты қырғыннан сақтау үшін Ташкентте отырып, хан атынан билік жасады, қонтайшыға бағынышты жағдайын баян етіп, өзара ынтымақ табу мақсатында баласы Қожабекті аманатқа қонтайшы ордасына жібереді. [7]

Ел әңгімелерінде Тоғанас батырдың аттың құлағында ойнайтыны, Қамбар атаны басқа ешбір жануарға теңемейтіні де дәріптеледі. «Тоғанастың иесі атта білем» деген сөз де осы орайдан айтылған - ау, сірә.

Тоғанас батырдың туған халқының бостандығын қорғап, елдің іргесін нығайту жолындағы жорықтары мен ақылмандық істері әлі толық зерттелмей келеді. Соның салдарынан Тоғанас батырдың жоңғарлармен шайқастары, сертте тұрып, айбын асырған сәттері қайсыбірде шатастырып, басқа біреулерге телініп жүр. Тоғанастың бітімі мен тұлғасы қандай болған? Тарих тереңнен сыр тартатындар оның ұзын бойлы, ат жақты, қайратты да балуан денелі болғанын айтады.

Тоғанастың аты өзінің тірі кезінде Сіргеліге ұран болған. Алғаш рет баба атын ұран етіп көтерген Аралбай, Елшібек батырлар еді. Олар: - Аруақ, аруақ. Тоғанас, Тоғанас деп Сіргелі қолын бастап жауға шапқан. Содан Тоғанас батыр аты XIX ғасырдың 80-ші жылдарына дейін ұранға айналған.

Тоғанас батырдың Сіргеліге ұран болғандығын қазақ, орыс зерттеушілері анықтап жазып кеткен. «Жалайыр мен Дулаттың ұраны - Бақтияр. Сіргелінің ұраны - Тоғанас» деп көрсетеді Н.Аристов.[8]

Шымкент уезінен 1921 - 1922 жылдары көптеген шежірелік материалдар жинақтаған орыс зерттеуші ғалымы Э.А.Шмидт те Сіргелінің ұраны Тоғанас болғандығын, Шалдар руы бәйгеде «Тоғанас» атын ұрандатқанын жазады [9].

М. Тынышбаевтың 1925 жылы Ташкент қаласында жарық көрген «Қазақ халқының тарихына байланысты материалдар» атты еңбегі ғылыми дәйектілігі мен әдіснамалық тиянақтылығы жағынан әлі күнге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ. «Старший орду составляют : 1) Уйсын (отделения - Дулат, Албан, Суан, Сарыуысын) к которому пристали чапырашты, ошакты, сты и сргелы; 2) Джалайыр, 3) Канлы к которому присоединился шаншкылы»- деп Сіргелінің ұраны Тоғанас болғандығын өз еңбегінде нақтылайды [10].

Жоғарыдағы дәйектемелерді этнограф ғалым Ақселеу Сейдімбек те қазақ шежіресін жүйелей отырып дәйектей түседі. Сіргелінің ұраны Тоғанас, Тутаңбалының ұраны - Ақшабдар (бәйгеде) болған дейді.[11]

Тоғанастың ел қорғаны болғанын ақындар да арындап жырға қосқан.

Ақкөңірдек Елшібек Сырымбеттен,
Кім асқан Малай, Матай, Құлымбеттен,
Байжігітте Тоғанас пен Сикымбай тұр,

Қозыкемді айтайын Келімбетпен, - деп Төлеш Баймырзақұлы 1922 жылы жаныс Досалы болыстың алдында ағытыла төгілген екен. Ал жыр сүлейі Сүйінбай Қатағанмен айтысқанда :

«...одан да әрі Сіргелі,

Ол да бір жұртым іргелі.

Батырлары шетінен

Текежаумыт мінгені, - деп Сіргелінің ерлерін мадақтаған [12]

Атақты халық ақыны Айнабектің (руы Батыр);

Руымыз - Сіргелі,

Ұранымыз - Тоғанас.

Ауылымыз іргелі,

Түлігіміз қоралас - деп Сіргелінің барлық атасының қоныстас, ұранының Тоғанас екенін ұлағат етіп қалдырғанын ешкім жоққа шығара алмайды.[13]

Демек, Тоғанас сияқты батыр бабаларымыз қасық қаны қалғанша жан аямай күресіп, сыртқы жаулардан қорғап, сақтап, аманат етіп қалдырған қойнауы қазына - байлыққа толы - атамекенді және мәдени - рухани мұраларды қастерлей бағалап, барынша байытып, дамытып ізбасар ұрпаққа табыстау біздің парыз бен қарызымыз.

Біріншіден, ата - баба аруағы қасиетті нәрсе. Ұлылар бір ауылдың, бір рудың еншісі емес. Оларды жеке иеленсек - ол ұлттың өскені емес, өшкені.

Екіншіден, Ұлылар, олардың мұрасы, ерлік, қаһармандық істері тәрбие ісінде үздіксіз жүруі үшін, оларға деген ықылас та, үздіксіз, үзіліссіз болуы керек. Ұлттық ұрпақтар сабақтастығы біздің күшіміз, тұрақтылығымыз, бізді мәңгілік сақтайды.

Үстіміздегі жылы, яғни - 2021 жыл Тоғанас батырдың туғанына 350 жыл, қайтыс болғанына 257 жыл толғалы отыр. Батыр мерейтойын өткізуді ойластырған да абзал болар.

Қорытынды. Тоғанас батыр ғұмырының көп жылдарын жорықтар мен шайқастарда өткізді. Ол өз заманының мән-мағынасын түсінді, оның аумалы-төкпелі болмысын заңды объективті процесс деп санады. Ел мен жердің азаттығы және өз ұлтының жарқын болашағы жолында ерен қызмет еткен Тоғанас батыр қазақ халқының тарихында ерекше орын алуға тиіс десек қателеспейміз. Батыр баба тұлғасы әлі де үлкен зерттеулерді қажет етеді, бұл күрделі де, қасиетті іс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қасым-Жомарт. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. «Егемен Қазақстан». № 2. 5 қаңтар 2021 ж. 2 - бет.
2. Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Ташкент, 1955, с.105.
3. Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. Москва, 1982.
4. Жүсіпов Н.Қ. Мәшһүр-Жүсіп және фольклор. Павлодар, 1999.
5. ОҚОМ. Қор. 578. Жазба-1, бума - 10. Іс - 1.
6. «Краткий тольковый словарь топонимов Казахстана» Алматы, 1974.
7. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара - кыргызы. Бишкек, 2001.
8. Аристов Н.А. Этногенез и этническая история казахского народа. Астана, 2007. С. 34.
9. Шмидт Э.А. Материалы по родовому составу казахского населения юго-западной части Чимкентского уезда. Ташкент, 1927.
10. Тынышбаев М. История казахского народа. Алматы. «Санат» 2002. с.68-105.
11. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. Астана, 2008.
12. Батырұлы Б. Төлеш ақын. Шымкент, 2017.
13. Сіргелі Байжігіт-Шалдар шежіресі. Алматы, 2005. 13 -бет.

Аннотация. Особое значение в истории Отечества имеет проблема личности. Изучение и преподавание общественно-политической деятельности лиц в период казахско-джунгарской войны является важным в раскрытии истории Великой Степи. В настоящее время в целях формирования исторического сознания систематизируется преподавание в содержании предмета История Казахстана направления исторической идентичности. Изучение истории народа, жившего в XVIII веке и сражавшегося за страну, землю, является одной из главных целей для истории, так как история создается личностями.

В статье освещаются исторические события XVIII века, общественно-политическая ситуация в период казахско-джунгарской войны, героические поступки казахского батыра того периода Тоғанаса Сабдалыұлы. Здесь впервые отдыхают исследования о Тоғанас батыре, который давно находится за пределами неузнаваемого исследования. О героических подвигах тоғанаса

свидетельствует тот факт, что в казахско-джунгарской войне его имя стало девизом. Несмотря на то, что по отношению к герою пока архивные материалы не исчерпаны, названия земель, относящиеся к имени Тоганас, имеют большое значение в раскрытии его жизненного пути. Все это связано и с традицией устного повествования народа.

Ключевые слова. Казахское ханство, казахско-джунгарская война, Тауке хан, Тоганас батыр, Каратау, впадина Тоганас, Шымкент, Боралдай

Abstract. In the history of the motherland, the problem of Identity Studies is of particular importance. The study and training of socio-political activities of persons during the Kazakh-Dzungarian war is important in revealing the history of the Great Steppe. Currently, in order to form historical consciousness, the direction of historical Personology is systematized in the content of the subject of the history of Kazakhstan. The study of the life of the children of our people, who fought for the land in the XVIII century, is one of the main goals for history, because history is created by personalities.

The article describes the historical events of the XVIII century, the socio-political situation during the Kazakh-Dzungarian war, and the heroic deeds of the Kazakh batyr Toganab Sabdalyuly. Here, for the first time, the research of Tuganas batyr, which has long been beyond recognition, is being conducted.

The heroic deeds of toghanas, as well as the fact that his name became a slogan in the Kazakh-Dzungarian war, are reflected in the data. Although archival materials related to the batyr are still scarce, the names of places related to the name of Toganab are of great importance in revealing his life path. All this is connected with the tradition of oral history of the people.

Keywords. Kazakh Khanate, Kazakh-Dzungarian war, Tauke Khan, Tuganas batyr, Karatau, Tuganas gorge, Tuganas say, Shymkent, Boraldai